OVER DE 'OUDSTE OORKONDE': DE BILTS BEGIN IN 1113?

Dr. Anne Doedens

Vooraf: twijfel aan 1122

Wie op de site van het Utrechts Archief de inventaris van het Biltse vrouwenklooster bestudeert, kan daar lezen, dat dit klooster naar de mening van de deskundige Utrechtse archivaris C.A. van Kalveen uit 1997 zou zijn gesticht vóór het jaar 1113.[1] Drie andere deskundigen (Damsté in 1978, Van Buijtenen en De Meijer in 1990) reppen er niet over. De lokale historicus en archivaris Meijer houdt het in 1995 voor ondenkbaar, dat voor de stichting van het na Oostbroek ontstane Vrouwenklooster in 1113 maatregelen zouden zijn genomen.[2] Dit alles maakte me nieuwsgierig. Zou 1122 dan niet meer het jaar van 'het Bilts begin' zijn? Ik ging op zoek. Mijn eerste 'halte' op de zoektocht was het handschrift *De Monumenta* van Aernout van Buchel, dat men kan vinden in het Utrechts Archief.[3] Van Buchel leefde van 1565–1641. Zijn *De Monumenta* van 1615 bevat tekeningen met beschrijvingen van de oudheden in en om Utrecht. Van Buchel had vooral belangstelling voor de genealogie en heraldiek van de oude Utrechtse geslachten. Zijn werk vormt een belangrijke historische bron omdat veel van wat Van Buchel aantrof verloren is gegaan. De gegevens zijn over het algemeen betrouwbaar. Bij Van Buchel las ik: „Ludolf, eerste abt van Oostbroek, 1113".[4] Ik zocht verder en vond in een zeventiende-eeuwse bronnenpublicatie van Matthaeus[5] inderdaad een oorkonde uit 1113 waarin abt Ludolf van de abdij 'Nieuw Bethlehem' in het gebied Oostbroek voorkomt, het klooster waaruit het Vrouwenklooster voortsproot. In die oorkonde kan men (vertaald) lezen:

„Ludolf, door Gods Genade de eerste abt van de gemeenschap van de heilige Laurentius in [het klooster] Nieuw Bethlehem. ... Nadat ik tot abt was gekozen en uit Vlaanderen was geroepen, ben ik naar deze plaats toegekomen. Ik nam mijn halfzuster van moeders zijde met me mee, die [als non] aan God als bruid was toegewijd. Ik heb haar na het advies van de broeders ingewonnen te hebben in onze gemeenschap toegelaten om bij ons te wonen als reguliere

De heilige Laurentius. Onderdeel van het fresco 'zes polderheiligen' van de late 15e/vroege 16e eeuw uit de kerk van Westbroek, geschilderd naar aanleiding van de Slag bij Westbroek, 1481.

non. In de loop van de tijd groeide het getal van onze eerbiedwaardige zusters echter en was één gezamenlijke woning voor broeders en zusters beide niet meer toereikend. Op grond van de beraadslaging van het kapittel [of de vergadering van kloosterlingen] hebben wij aan onze zusters het bouwen van een apart onderkomen toegestaan op land van onze gemeenschap dat de Nieuwe Hof genaamd is. [Dat moet zo geschieden,] dat we aan ons [klooster] de [opbrengst van de] grote en kleine tienden houden en de rechtsmacht, [het gebruik van] de waterlopen om daar molens te maken [de molenbeek] en het veen om turf te steken en alle andere rechten.'

I Het verhaal: Oostbroek, monnikenwerk en ontginning in Europees perspectief

I A Oostbroek, Westbroek en Ierland

Op de echtheid of betrouwbaarheid van deze oorkonde kom ik nog terug. Vooraf moet de vraag beantwoord worden: wat weten we eigenlijk van de oudste geschiedenis van De Bilt, van het klooster Oostbroek en van het Vrouwenklooster in de vroegste tijd? Wat is bekend over de periode vóór de schenking van het veengebied in 1122 door koningin Mathilde aan het dan al bestaande klooster in het land van Oostbroek?

Het antwoord is: niet zo veel. We weten dat in het begin van de twaalfde eeuw twee 'ridders' in een moerasgebied, dat Oostbroek heette, een klooster stichtten voor standsgenoten. Dat kan men lezen in Mathilde's oorkonde van 1122.[6] De beide stichters moeten toen al bepaalde rechten gehad hebben, ook al zijn we over het hoe en wat niet geïnformeerd.[7] Mogelijk handelden de beide ridders als vertegenwoordiger van hun bisschop. In deze vroege twaalfde eeuw droegen immers alleen onvrije mannen in dienst van koning, graaf of

bisschop de titel 'ridder'.[8] (Een illegale stichting in een gebied dat aan de keizer of bisschop toebehoorde, is niet erg waarschijnlijk.)
De historicus E.N. Palmboom schrijft over de onvrije vazallen of 'dienstlieden' van de Utrechtse bisschop in de elfde en vroege twaalfde eeuw: „[dienstlieden] konden worden ingeschakeld bij de bestuurlijke en rechterlijke organisatie in de ontginningsgebieden".[9] Ze werden echter nooit formeel leenman van de bisschop. Herman en Diederik heetten deze waarschijnlijk onvrije ridderlijke stichters van de abdij. Dat kan men lezen in een oorkonde van bisschop Godebald uit 1125.[10] Het was waarschijnlijk in het begin een heel povere bedoening.[11]
Er is een stukje perkament dat de verwoesting van de abdij Oostbroek en de teloorgang van de handschriften van die abdij in de late zestiende eeuw overleefde. Het dook op in de vroege negentiende eeuw. Daardoor weten we, dat ridder Diederik 'de Algo' heette.[12] De zeventiende-eeuwse kerkhistoricus Van Heussen, die waarschijnlijk handschriften van Oostbroek in handen heeft gehad, merkte op, dat één van de twee ridders in het vagevuur van St. Patricius [St. Patrick]' was geweest. Wellicht betrof het Diederik de Algo. In dat geval kan deze mededeling worden uitgelegd als een verwijzing naar diens mogelijk Ierse afkomst.[13] St. Patrick was immers een Ierse heilige uit de vijfde eeuw na Christus. Het verhaal van zijn 'vagevuur' ontwikkelde zich tot een legende. In een grot op het werkelijk bestaande Ierse eilandje Lough Derg in het Ierse graafschap Donegal (in een meer waar de rivier de Shannon doorheen stroomt) zouden berouwvolle zondaars nog bij leven, evenals St. Patrick, een voorproefje van de hel hebben kunnen genieten. Dit oord werd hierdoor in de middeleeuwen een bekende bedevaartsplaats. Het is dat ook nu nog. Als ridder Diederik inderdaad Lough Derg bezocht heeft, dan moeten we ook de mogelijkheid niet uitsluiten dat hij een Ier was. De naam 'de Algo' is dan mogelijk een vervorming van '[dunn] *na gall*' de Keltische naam van Donegal.

I B Oostbroek, Affligem en Brugge
Het bestaan van invloeden van ver over de grenzen van de regio bij het begin van De Bilt is bepaald meer dan een aantrekkelijke gissing. Dat er grote buitenlandse invloed bij de stichting van het Benedictijnse klooster Oostbroek was, blijkt immers ook uit de Vlaamse herkomst van de eerste abt: Ludolf van Affligem, over wie we hiervoor al in het fragment uit de oorkonde van 1113 lazen. Wie was deze Ludolf en wat weten we over

hem? Hij was zoals werd gezegd de eerste abt van het aan St. Laurens gewijde klooster 'Nieuw Bethlehem'. Dit is hetzelfde klooster dat we ook kennen als het klooster Oostbroek, genoemd naar het moerassige veen ten oosten van Utrecht waarin het stond. Als we de inhoud van de oorkonde van 1113 serieus nemen en verbinden met een ander jaartal waarin Ludolf volgens de bronnen nog geleefd zou hebben, dan weten we dat hij in ieder geval in de periode van 1113 tot 1133 in dit Biltse klooster verbleef.
De oudste Biltse abt begon zijn loopbaan als monnik in Affligem, dat wil zeggen in de abdij van die naam in Vlaams Brabant, ten westen van Brussel. Het was een van de belangrijkste Benedictijnse kloosters in Europa, ingewijd in 1086. Dit klooster was gesticht door zes (roof) ridders die hun wereldse leven opgaven. Oostbroek werd ook door ridders gesticht. De Biltse 'milites' (het Latijnse woord voor ridders) Herman en Dirk of Diederik hadden volgens de oorkonde van 1125 eveneens hun gewapende activiteiten opgegeven en waren met een paar metgezellen het veen ingetrokken.
In het klooster van Affligem en in dat van Oostbroek werd in de twaalfde eeuw de hervorming van het kloosterwezen met kracht bevorderd. De regel van Benedictus die langzamerhand steeds meer veronachtzaamd was geraakt, werd weer praktisch toegepast. Geen leven in weelde, maar 'Ora et Labora' (bid en werk). Dat werd weer het praktische devies. Oostbroek was in 'ons' gebied de eerste abdij die de door het Franse klooster Cluny geleide hervormingsbeweging aanhing. Zowel vanuit Oostbroek als vanuit Affligem werden grote stukken woeste grond door de monniken ontgonnen. De ontginning van het veen of 'broek' ten oosten van Utrecht hing op haar beurt nauw samen met die van Westbroek.[14]
Deze ontginningen vonden in de twaalfde eeuw ook elders in Nederland en ons werelddeel op grote schaal plaats. De bevolking van West-Europa groeide. In het Stichtse kwamen de ontginningen goed op gang na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122, het jaar van Mathilde's schenking. Ze waren in het gebied van de Kromme Rijn echter zeker al in de loop van de elfde eeuw begonnen.[15]
Ludolf bleef niet in de abdij van Affligem. Hij vertrok naar Brugge en werd omstreeks 1100 de eerste prior van het St. Andreasklooster aldaar, een 'dochteronderneming' van Affligem. Hij schreef, nadat hij later abt van Oostbroek was geworden, een korte geschiedenis van de stichting van deze Vlaamse abdij.
Brugge was in de elfde eeuw al een Europese handelsplaats van betekenis en een cultureel en

religieus centrum van belang. De beroemde St. Donaaskerk was er te vinden, een prachtige tiende-eeuwse kopie van Karel de Grote's hofkapel in Aken. Het inspirerende boek *Maerlants Wereld* van Frits van Oostrum laat zien hoe belangrijk Brugge in de twaalfde eeuw was voor het werk van de grote middeleeuwer Jacob van Maerlant.[16] Uit deze Brugse wereld kwam Ludolf met zijn halfzuster naar het Noorden toe. Onduidelijk is door wie hij werd uitgenodigd. Hij vestigde zich in de moerassen van Oostbroek en werd abt van het eerste klooster daar, 'Nieuw Bethlehem', een klooster waarvan de stichting het initiatief was van de twee ridders.

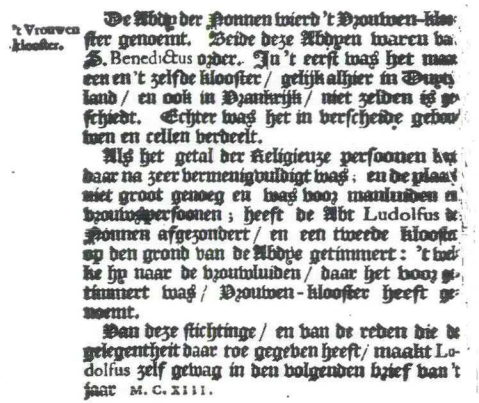

't Vrouwen klooster.

De Abdy der Nonnen wierd 't Vrouwen-kloo-ſter genoemt. Beide deze Abdyen waren by S. Benedictus order. In 't eerſt was het maar een en 't zelfde klooſter / gelijk alhier in Duyt-land / en ook in Vrankrijk / niet zelden is ge-ſchiedt. Echter was het in verſcheide gebou-wen en cellen verdeelt.

Als het getal der Religieuze perſoonen hier daar na zeer vermenigvuldigt was; en de plaats niet groot genoeg en was voor manluiden en vrouwsperſoonen; heeft de Abt Ludolfus de Nonnen afgezondert / en een tweede klooſter op den grond van de Abdye getimmert: 't welke hy naar de vrouwluiden / daar het voor ge-timmert was / Vrouwen-klooſter heeft ge-noemt.

Van deze ſtichtinge / en van de reden die de gelegentheit daar toe gegeven heeft / maakt Lu-dolfus zelf gewag in den volgenden brief van 't jaar M. C. XIII.

By wat ge-legentheit gebleke.

IK Ludolfus, door Gods barmhertigheit de eerſte Abt van S. *Laurens* kerke in nieuw Betlehem, wen-ſche alle den genen dewelke dezen brief zullen zien de zaligheit in den Heere *Ieſus Chriſtus*. Het is voorzakelijk dat het gene by verloop van tijden uyt hoofde van de vergeetinge beknibbelt kan worden, door ſchriftelijke getuigeniſſe bekrachtigt werde. Op dat dan de order van ons klooſterlijk leven, en de ge-woonte van onze kerke, na dezen niet twijffelachtig mag zijn, of by verloop van tijden vergeten worde; hebben wy 't noodig geacht aan de Abten onze nazaa-ten, en aan de volgende Monnikken, Zuſteren, en Nonnen bekend te maaken den oorſprong en den ſtaat van onze Zuſteren en Nonnen, zoo als die al van de eerſte

Bronnenuitgave uit: H. van Rijn, Historie ofte Beschryving van 't Utrechtsche Bisdom, Leiden 1719, 588.

Als we uitgaan van de juistheid van de tekst van de oorkonde van 1113 op dit punt, moet Ludolfs komst in of voor 1113 hebben plaatsgevonden. Dat is geen verrassing. Het was immers ook het door de vroege zeventiende-eeuwse Aernout van Buchel, het Utrechtse Archief en archivaris Van Kalveen genoemde jaar. Utrecht had in dat jaar een bisschopsvacature. Godebald zou pas in 1114 bisschop worden. Mogelijk is dat de reden dat we zijn naam niet zien in de tekst van 1113. Uit de tekst van dezelfde oorkonde komt in ieder geval duidelijk naar voren dat de abdij juridisch, bestuurlijk en economisch gezag had in het gebied van de wildernis die van oudsher Oostbroek heette, ook al weten we niet zeker op wiens gezag dat gebeurde. Was dat mogelijk Godebalds voorganger Burchard die van 1100 tot 1112 bisschop was? Herman en Diederik als Burchards vertegenwoordiger? Het is goed mogelijk.

II Een merkwaardige oorkonde die teruggaat tot 1113

De oorkonde van 1113 is in een aantal opzichten een heel merkwaardig document. Er staan in de eerste plaats zaken in die we niet aantreffen in andere 'Biltse stichtingsoorkonden' (de genoemde stukken van 1122 en 1125).
De eerste keer dat we de naam van abt Ludolf en van het klooster 'Nieuw Bethlehem' bij Oostbroek in één document aantreffen, is in deze, lang nogal eens over het hoofd geziene, door de hyperkritische hoogleraar Oppermann als onecht beoordeelde en door anderen veronachtzaamde oorkonde van 1 november 1113.[17] In de documenten van 1122 en 1125 wordt abt Ludolf niet meer genoemd.
Men kon het al lezen in het fragment van de oorkonde aan het begin van mijn verhaal. Daarin werd aangegeven, dat er vanuit het klooster 'Nieuw Bethlehem' of Oostbroek een zelfstandig vrouwenklooster gesticht mocht worden op een plaats die de 'Nieuwe Hof' heette, op grond die toe behoorde aan de abdij van Ludolf, het St. Laurensklooster of 'Nieuw Bethlehem'. Oostbroek moet volgens dit stuk dus in 1113 al hebben bestaan. We weten uit een andere bron dat het definitieve gebouw van dit klooster daar in het jaar 1139 te zien zou moeten zijn geweest.[18]

De oorspronkelijke oorkonde uit 1113 vond ik niet terug, wel de inhoud ervan. De tekst van de oorkonde werd door mij op de volgende twee vindplaatsen en in de vier volgende boeken aangetroffen (respectievelijk vier eeuwen, drie eeuwen, anderhalve eeuw en een kleine eeuw oud):

1. in het Utrechts Archief, ingang 85-2 (Sint Laurens abdij), nr. 11, inventaris nr. 11 (cartularium) folio 109r – 110v.
2. in idem, inventarisnummer 12 (cartularium), folio 2v-3r.
3. in Antonius Matthaeus, *Analecta* (zie noot 18) 130-131.
4. in H. van Rijn, *Historie ofte Beschryving van 't Utrechtsche Bisdom* (Leiden 1719) 588-591.
5. in K. Heeringa ed. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht'* (nr. 282) (Utrecht 1920).
6. in J.J. de Geer, *Oorkonden betrekkelijk tot de Abdij van St. Laurentius* (Historisch Genootschap, *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2e serie, 4e deel, 2e afdeling – Utrecht 1860) 3-4 en 18-19.

De oorkonde is echter niet alleen merkwaardig omdat er zaken in staan die we zo vroeg nergens anders aantreffen. Er is meer. Een Benedictijnse ordegenoot van Ludolf die achthonderd jaar

later abt van het St. Andreasklooster was, N.N. Huyghebaert, deed onderzoek naar de twaalfde-eeuwse prior van zijn klooster. Hij publiceerde daarover kort na de Tweede Wereldoorlog.[20] Huyghebaert ging daarbij uit van de bewering van Oppermann dat we met een vervalst geschrift te maken hebben. De tekst van de oorkonde van 1113 maakte deel uit van een document uit 1231. Dat stuk was in de ogen van Oppermann vervalst. De meest voor de hand liggende gedachte is vervolgens: de tekst van de oorkonde van 1113 zal dan ook wel vervalst zijn.
De feiten die ik hiervoor vertelde, kloppen dus niet? Integendeel. Huyghebaert maakt aannemelijk dat belangrijke feiten kloppen of grotendeels juist zijn. De Brugse abt toont aan dat de tekst over 1113 voor een groot deel gebaseerd moet zijn op een echt geschrift van Ludolf zelf.
Huyghebaert gaat in op de relatie die bestaat tussen de oorkonde van 1113 en een geschrift met de korte geschiedenis van de abdij St. Andreas, die de situatie bij de stichting van die abdij omstreeks 1100 behandelt. In beide teksten is de hand van Ludolf te zien en beide documenten sluiten goed op elkaar aan. Ze geven op een paar uitzonderingen na de vroeg twaalfde-eeuwse werkelijkheid goed weer.

Huyghebaert bericht hierover: „Ludolf, monnik uit Affligem, was de eerste prior van het Brugse klooster St. Andreas en abt van het klooster Oostbroek in het diocees Utrecht. Hij leefde nog in 1130. Hij heeft twee notities geschreven over deze twee huizen. We hebben voor een deel nog de brief waarin hij over de stichting van het klooster St. Andreas verhaalt na de eerste kruistocht."

Over „de andere notitie die hij aan Oostbroek naliet" schrijft de Brugse abt, dat „deze omstreeks 1231 ongelukkigerwijze verdwenen is" [hoewel de inhoud feitelijk verstopt werd] „in het werk van een vervalser." Het verhaal van 1113 is reëel, op twee uitzonderingen na. De eerste uitzondering geldt voor het deel van de oorkonde dat aangeeft dat Ludolf bang was voor de overgang van de nonnen van het Vrouwenklooster naar een andere orde. Pas in de dertiende eeuw kan daar volgens Huyghebaert sprake van zijn geweest: het gaat dus duidelijk om een latere toevoeging. Een tweede uitzondering geldt voor het overmatige benadrukken van de onderhorigheid van het Vrouwenklooster aan (de rechten van) het hoofdklooster van Oostbroek. In 1231 was er immers ruzie tussen Oostbroek en het Vrouwenklooster over de vraag in hoeverre

Oostbroek de lakens mocht uitdelen. In dat verband kwam een tekst als die van de vervalste oorkonde, waarin heel nadrukkelijk nog eens stond dat de abt van Oostbroek de baas was, goed van pas.
Mede op grond van het onderzoek van de Brugse abt kom ik tot de conclusie, dat belangrijke mededelingen in de oorkonde van 1113/1231 onverdacht zijn, althans niet 'vervalst'. Het is dus inderdaad allemaal echt gebeurd: de komst uit Vlaanderen van Ludolf met zijn halfzuster. Er zijn ook geen argumenten te vinden om het jaartal 1113 in twijfel te trekken.[21]

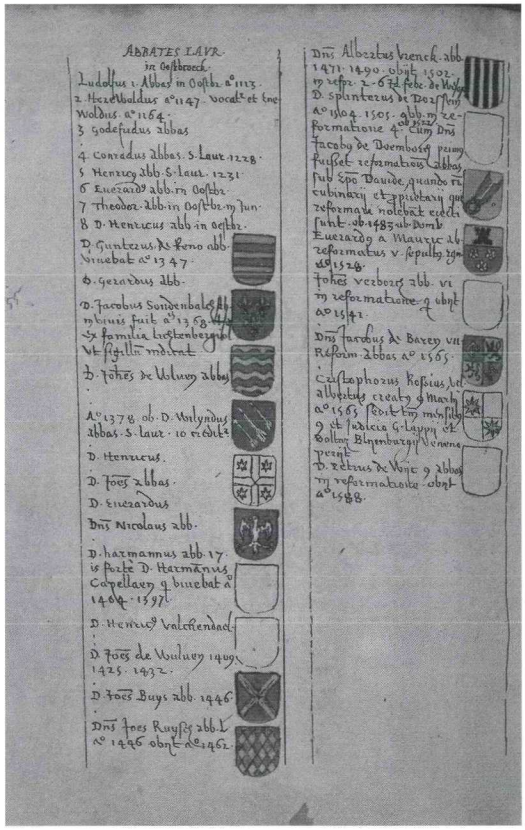

Bladzijde uit: Aernout van Buchel, Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa fol. 140v. Uit: Archief Utrecht.

Alles overziend zou, op grond van de nu bekende bronnen, de vroegste geschiedenis van Oostbroek er als volgt uit zien. Vóór of in 1113 vestigen een paar ridders en enkele andere personen zich op een eilandje in het moerassige veen van Oostbroek en beginnen daar met medeweten van de bisschop een klooster. Zij krijgen in de persoon van Ludolf hun eerste abt. Nog voor hij bisschop wordt (in 1114) zal Godebald in Vlaanderen Ludolf hebben kunnen benaderen. Bisschop-in-spe Godebald blijkt daar in latere jaren goede contacten te hebben.[22] Ludolf komt in of voor 1113 samen met zijn halfzuster naar Oostbroek en vestigt zich met haar in dit 'Nieuw Bethlehem' in het veen. Een toestroom van novieten en nonnen volgt, waardoor al heel snel in 1113 tot de bouw van een apart vrouwenklooster wordt besloten. Mogelijk neemt men met een voorlopige behuizing genoegen. Het zal immers met het oog op de slappe bodem in de wildernis nog geruime tijd duren voordat aan het definitieve gebouw begonnen kan

worden.
Oostbroek is een klooster waar strenge regels gelden en een serieuze arbeidsethos.[23] Het voornaamste werk van de stichters van dit hervormingsklooster, van de monniken en nonnen in deze vroege jaren is de ontginning van het gebied, dat de ridders in officieuze leen zullen hebben gehad van de bisschop. Het met Oostbroek aangeduide gebied is echter in de eerste plaats voor het grootste deel als wildernis in handen van de keizer en in de tweede plaats in die van de bisschop. Op 14 maart 1122 wordt het gezag over het gehele gebied waar Oostbroekse monniken en nonnen bezig zijn, door de vertegenwoordigster van

OORKONDEN

BETREKKELIJK TOT DE

ABDIJ VAN ST. LAURENTIUS EN HET VROUWENKLOOSTER

TE OOSTBROEK.

MEDEGEDEELD DOOR

Jhr. J. J. DE GEER.

De Vroucloister. 1113.

Ego Ludolphus Dei misericordia primus Abbas ecclesie sancti Laurencij jn Noua Bethlehem, omnibus presentem cedulam inspecturis salutem jn Domino Jhesu Christo. Necesse est, vt scripti testimonio commendetur quicquid processu temporis per obliuionem potest calumniari. Ne igitur nostre religionis ordo et ecclesie consuetudo in posterum vacillet vel processu temporis tradatur obliuioni, necessarium duximus significare successoribus nostris, abbatibus, monachis, sororibus nostris sanctimonialibus, originem et statum sororum nostrarum sanctimonialium a prima loci fundatione constitutam a viris discretis et ordinatam. Electus jn Abbatem et vocatus a Flandria, veni ad locum presentem, mecum adducens sororem meam vterinam, sed Deo desponsatam, quam jn ecclesia nostra sub habitu regulari de consilio fratrum nobiscum habitare permisimus. Processu vero temporis cum numerus sororum nostrarum sanctimonialium accresceret, et vnus locus fratribus simul et sororibus ad habitandum non sufficeret, de consilio capittuli sororibus

1*

Bronnenuitgave van de oorkonde uit:
J.J. de Geer, Oorkonden betrekkelijk tot de Abdij van St. Laurentius ...,
Historisch Genootschap, Codex Diplomaticus Neerlandicus 2e serie, 4e deel, 2e afdeling – Utrecht 1860, 3-4 en 18-19.

de keizer, koningin Mathilde, aan de waarschijnlijk sinds 1113 al fors gegroeide abdij Oostbroek overgedragen.
Opvallend in de tot nog toe als oudste beschouwde Biltse stichtingsoorkonde is, dat Mathilde in 1122 het 'gehele moeras' in eeuwigdurend bezit aan Oostbroek overdraagt.
Kennelijk is er eerder sprake van gebruik van een deel van het moeras.
Maar er is meer.
'Heel het veen' wordt nu aangepakt in het kader van de vanaf 1122 plaats vindende grootschalige ontginningen

in het Sticht. In hetzelfde jaar 1122 immers besluit bisschop Godebald met goedkeuring van keizer Hendrik V de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede af te dammen. Door deze afdamming wordt de ontginning van het gebied ten oosten daarvan pas goed mogelijk. Er is echter nog een ander, derde feit van belang: aan de hand dáárvan kan men de oorkonde die drie jaar later wordt uitgegeven beter begrijpen. Een half jaar na de overdracht van het veen van Oostbroek aan de abdij van Oostbroek komt een eind aan de Investituurstrijd, de titanenstrijd om de macht tussen de paus en keizer: wie mag de bisschoppen benoemen en heeft de zeggenschap over hen? (Bisschoppen waren in deze tijd ook wereldlijke heersers) In het Concordaat van Worms van 1122 wordt deze strijd voorlopig beëindigd. De pauselijke macht groeit en de keizer raakt zijn grip op bisschopsbenoemingen kwijt. Tegen deze achtergronden moeten we waarschijnlijk de schenking van bezit en rechten door bisschop Godebald aan Oostbroek zien, zoals die wordt beschreven in de oorkonde uit 1125. In dat jaar herhaalt bisschop Godebald de overdracht van 'keizerin' Mathilde van grond en rechten (van 14 maart 1122) nog eens. Op deze wijze maakt de bisschop aan Oostbroek duidelijk dat hij de feitelijke soeverein is, de man ook die Oostbroek als instrument in zijn ontginningspolitiek wil benutten. Resteert de vraag wat te doen met de mededeling van de zestiende-eeuwse abdis Henrica van Erp dat het Vrouwenklooster in 1139 gebouwd zou zijn? Mogelijk is de oplossing hiervan, dat dan de definitieve huisvesting voor de nonnen in 1139 gereed is, terwijl de nonnen vanaf 1113 tot dat moment in een tijdelijk onderkomen zullen hebben gewoond (ik gaf de mogelijkheid daarvoor gelet op de 'slappe', nog niet ontwaterde bodem al aan). Mogelijk ook heeft Henrica van Erp zich vergist, zoals ook Johannes de Beka zich vergist kan hebben toen hij Oostbroek in 1121 liet stichten ... [24]

Tot slot

Hiervoor werd niet doorslaggevend bewezen, dat 1113 het 'Biltse beginjaar' is geweest.[25] Wel bleek het jaar 1113 goed te passen in een aannemelijke ontwikkeling. Door 1113 als uitgangspunt te nemen, wordt immers een beeld van gestage groei zichtbaar.[26] De groei van een klein klooster op het kruispunt van bisschoppelijke ambities, keizerlijk machtsstreven, hervormingsgezinde vroomheid naar een instelling om rekening mee te houden. Na bijna een eeuw blijkt Oppermann wel wat veel teksten van oorkonden voor vals te hebben

gehouden.[27] Men kan een gestage vroege ontwikkeling van Oostbroeks abdij een plaats geven wanneer men deze hyperkritische vroeg twintigste-eeuwse expert in het herkennen van vervalsingen niet blind volgt, aannemende wat aannemelijk is in de oorkonde van 1113. Afgaande op het ook buiten de oorkonde van 1113 nogal eens voorkomende jaartal 1113 als Bilts beginjaar[28], kan men zich een geleidelijke ontwikkeling van Oostbroek in de tijd voorstellen. Op deze wijze immers ontstaat de abdij niet schoksgewijs in 1121, 1122 of 1125 en krijgt het klooster een organische 'voorgeschiedenis'. Op deze manier ook komt het Vrouwenklooster niet uit de lucht vallen in 1139 of daarna, maar blijkt de realisering ervan het gevolg van een lang proces. Oostbroek en Vrouwenklooster krijgen geleidelijk aan vorm in een gebied, dat waarschijnlijk ook voorlopige bouwsels kende en waarvan de ontwatering, de ingebruikname en beginnende bewoning geen kwesties van jaren maar van decennia waren.

De oorkonde zelf

Vervolgens de vertaling van de complete tekst van de oorkonde van 1113. De tekstdelen die mijns inziens dubieus zijn (omdat ze de rechten van Oostbroek te zeer benadrukken of anachronistisch zijn) heb ik onderstreept.

„Ik, Ludolf, door Gods Genade de eerste abt van de gemeenschap van de heilige Laurentius in [*het klooster*] Nieuw Bethlehem. Heil in Jezus Christus allen die kennis zullen nemen van de tekst van dit document. Het is noodzakelijk, dat in een geschreven bewijsstuk dat wordt vastgelegd, wat in de loop der tijd vergeten kan worden en verkeerd uitgelegd en verdraaid. De geordende gang van zaken en de tradities van onze kloostergemeenschap en kerk mogen later niet onzeker worden of in de loop van de tijd vergeten. Daarom houden we het voor noodzakelijk, dat aan onze opvolgers, aan de abten, kloosterlingen en eerbiedwaardige zusters (*die na ons komen*) te kennen wordt gegeven wat de oorspronkelijke situatie betreffende de eerbiedwaardige zusters is geweest zoals die door oordeelkundige personen is vastgesteld en geregeld bij het eerste begin van dit klooster.
Nadat ik tot abt was gekozen en uit Vlaanderen was geroepen, ben ik naar deze plaats toegekomen. Ik nam mijn halfzuster van moeders zijde met me mee, die [*als non*] aan God als bruid was toegewijd. Ik

heb haar na het advies van de broeders ingewonnen te hebben in onze gemeenschap toegelaten om bij ons te wonen als reguliere non. In de loop van de tijd groeide het getal van onze eerbiedwaardige zusters echter en was één gezamenlijke woning voor broeders en zusters niet meer toereikend. Op grond van de beraadslaging van het kapittel [*of de vergadering van kloosterlingen*] hebben wij aan onze zusters het bouwen van een apart onderkomen toegestaan op land van onze gemeenschap dat de Nieuwe Hof genaamd is. [*Dat moet zo geschieden,*] dat we aan ons [*klooster*] de [*opbrengst van de*] grote en kleine tienden houden en de rechtsmacht, [*het gebruik van*] de waterlopen om daar molens te maken [*de molenbeek*] en het veen om turf te steken en alle andere rechten.
Onze voornoemde zusters schonken we echter, niet als recht maar als gunst een deel van het veen om turf te steken die zij voor eigen [*dagelijks*] gebruik nodig hadden. De voorwaarde daarvoor is, dat deze onze zusters zich nooit zullen aanmatigen om zich aan het gezag van ons of onze opvolgers als abt te onttrekken of zonder onze toestemming of die van onze opvolgers proberen over te gaan tot een andere religieuze orde, zolang [*tenminste*] de genoemde tienden in ons bezit zijn. Ook is door oordeelkundige personen goed gevonden en vastgesteld, dat onze voornoemde zusters in rechte geen enkele aanspraak kunnen doen gelden op deelname aan de verkiezing van de abt. Hen is wel de gunst verleend dat zij zelf hun priorin mogen kiezen maar die moet weer bevestigd worden door de abt of in een voorkomend geval door hem worden afgezet. De abt kan, als zijn geweten hem dat ingeeft, een opzichter over hen aanstellen. Zij mogen deze niet afzetten, maar zij moeten zich geduldig onder hem schikken. Daarenboven bevelen wij dat zij, in verband met de armoede van de plek, na het deelnemen aan de plechtigheden die met de Metten [*het zeer vroege ochtendgebed*] gepaard gaan, allemaal gezamenlijk volgens de regel [*van Benedictus*] bijeen zullen komen om met hun handen aan het werk te gaan, uitgezonderd de zieken en zwakken.
Zij zullen zich ook niet aanmeten, voor zichzelf enig geld of bezit binnen of buiten

het klooster te hebben zonder toestemming van de abt. Mocht er [*onder de zusters*] iemand zijn die zich verstout deze ordonnantie niet te gehoorzamen, dan verordonneren wij, dat zij in overeenstemming met de regel van Benedictus geweerd wordt van de [*heilige*] communie van lichaam en bloed van Jezus Christus en dat haar een christelijke begrafenis ontzegd wordt. Opdat deze ordonnantie van ons altijd onaangetast van kracht blijft, hebben wij dit voorliggende stuk opgesteld en van het zegel van onze kloostergemeenschap voorzien, tot bevestiging en versterking van onze Moederkerk. Dit is gedaan in het jaar der Genade elfhonderd en dertien, op de eerste november."

1 Zie: http://www.hetutrechtsarchief.nl/tijdbalk.asp?sub=1456 . Men leest daar: „*Het Vrouwenklooster van Oostbroek in De Bilt is al voor het jaar 1113 gesticht door abt Ludolf van de Sint Laurensabdij van Oostbroek. De Sint Laurensabdij is van oorsprong een dubbelklooster, waar zowel monniken als nonnen wonen. De nonnen staan onder leiding van de zuster van Ludolf en er treden steeds meer vrouwen in het klooster. Ludolf besluit daarom dat zij beter in een eigen klooster kunnen wonen.*" De visie van Van Kalveen kan men vinden in de inventaris van het archief van Oostbroek en hieronder, bij het in noot 2 genoemde artikel *De vijf adellijke vrouwenkloosters*. Overigens ging veertien jaar na het verschijnen van Oppermanns verhaal over de vermeende falsificatie van de oorkonde van 1113 (zie noot 17 hierna) de gerenommeerde Nijmeegse hoogleraar R.R. Post (middeleeuwse [kerk]geschiedenis van Nederland) uit van 1113 voor de stichting van het dubbelklooster Oostbroek. J.H. Holwerda en R.R. Post, *Geschiedenis van Nederland*, I (Amsterdam 1935) 281.

2 J.W.H. Meijer, *Kleine historie van De Bilt* (Bunnik 1995) 22. Zie voor de betrouwbaarheid van Meijers mededeling hierna, noot 7. Verder: P.H. Damsté, *Oostbroek en De Bilt C.S. De geschiedenis van een ambachtsheerlijkheid.* (Zutphen 1978) (De eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat Damsté de oorkonde van 1113 in 1960 wel een keer noemt. (P.H. Damsté, *Uit het Verleden van de Bilt.* [De Bilt 1960] 15.) Zie voorts: C.A. van Kalveen, *De vijf adellijke vrouwenkloosters in en om Utrecht.* In: *De Kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving.* (Hilversum 1995) 152 v. M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer, *Herfsttij over Oostbroeks abdij.* (Zeist 1990) 7 – 23. Tjitse Langerveld noemt overigens de oorkonde in zijn geheel niet in zijn artikel *Het klooster Oostbroek, bakermat van De Bilt*' (De Biltse Grift, juni 1994, 9-18.)

3 Zie de site: http://www.hetutrechtsarchief.nl/buchel.asp

4 Folio 140v.

5 Zie het onder noot 18 genoemde werk op pag.

130-131.
6 K. Heeringa ed. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301.* (Utrecht 1920) nr 302 (pag. 277v.).
7 Het voorgaande overwegend, kan de opmerking van Meijer, dat het ondenkbaar is, dat er in 1113 maatregelen genomen zouden zijn voor de stichting van het Vrouwenklooster, worden gerelativeerd. (Meijer, *Kleine historie*, 21-22.) Zie vooral noot 8 en 9 alsook noot 25 hierna.
8 J.M. van Winter, *De opkomst van ministerialiteit en ridderschap.* In: C. Dekker e.a. red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, I (Utrecht 1997)173.
9 *Het kapittel van St. Jan te Utrecht* (Hilversum 1995) 197.
10 K. Heeringa, *Oorkondenboek,* nr. 313, pag. 286-288. Deze oorkonde lijkt de formalisering van een eerdere (in 1113 of nog daarvoor) ingezette ontwikkeling. Dekker spreekt van een door de ridders in het verlaten moeras gebouwde kerk, hoewel het hoe dan ook om een klooster moet zijn gegaan. (C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen.* (Zutphen 1983) 174.
11 Dat geldt zeker, als men let op de opmerkingen van Meijer in zijn *Kleine historie* over de slappe, nog niet ontwaterde bodem van het gebied waar het Vrouwenklooster werd gesticht. Het moet om een voorlopig onderkomen gegaan zijn. Weliswaar schijnt de abdij Oostbroek op een soort eiland of op de oever van een waterloop in de wildernis gesticht te zijn, maar het lijkt niet aannemelijk, dat men terstond startte met een fors bouwwerk.
12 N.C. Kist, *De oudste oorkonde der abdij van Oostbroek.* In: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 9 (1849) 31-48.
13 H.F. van Heussen, *Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtse Bisdom.* (Leiden 1719) 604.
14 Tussen Oost- en Westbroek bestaat behalve de naam en de ontginningsactiviteiten ook nog een ander duidelijk verband. In het *Vaderlandsch Woordenboek* van J. Kok (deel XXXV, Amsterdam 1796) leest men over de Westbroekse kerk: *„In het jaar 1543 werd hier begraven graaf Wilhelm van Rennenberg. In het koor van de kerk hangt aan de zijgevel een gedenkplaat, geschreven in de oude schrijfwijzen, nl.: In t jaer ons Heeren M.D.XLIII den 18e dag in Julij zo is offlijvich gheworden de edelen en de Waelgeheboren heer Wilhelm … Graeff zoe Rennenbergh heer tot Zuylen en Westbroeck en heer tot Oldenhoven, daer t hart Zuylen in die Cappelle is begraven en het inghewant hier in de Westbroeck en het lichaem tot Oostbroek begraven."* Zuilen was oorspronkelijk Oostbroeks bezit.
15 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 174.
16 F. van Oostrom, *Maerlants wereld.* (Vijfde druk, Amsterdam 1996.)
17 O. Oppermann, *Untersuchungen zur nordniederländische Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts.* (II, Utrecht 1921) 137 -149.
18 Antonius Matthaeus, *Analecta seu vetera aliquot monumenta.* (Leiden 1698). Op pag. 141 van dit werk vindt men de Kroniek van abdis Henrica van Erp en de vermelding van het jaartal 1139. Meijer wijst het jaar 1139 als te vroeg van de hand. In zijn

Kleine historie bericht hij, dat het veen in 1139 nog te nat zou zijn geweest om daar het Vrouwenklooster op te bouwen.

19 Op de vindplaatsen in het Utrechts Archief werd ik attent gemaakt door de onderzoekswerkgroep van de Biltse historische kring D' Oude School. Deze enthousiaste groep hield zich ook bezig met de oorkonde van 1113. Ik dank mevrouw Ellen Drees van deze werkgroep voor de toegezonden informatie.

20 N.N. Huyghebaert, O.S.B., *Les deux notices de Ludolfe d'Affligem, premier prieur de Saint André et premier abbé de Saint-Laurent d'Oostbroek.* In: *Miscellanea Historica in honorem Alberti de Meyer.* (Leuven 1946) 444 – 456.

21 Gelet op de betrouwbaarheid van de gegevens die niet dienen om een rechtsclaim te leggen, kan 1113 correct zijn. De vermelding bij Beka dat het klooster in 1121 zou zijn gesticht lijkt niet erg betrouwbaar. Dit jaartal komt nergens anders voor als belangrijk voor Oostbroek. Ook is de inhoud van Beka's bericht op zichzelf zeer gebrekkig. Het klooster wordt, bijvoorbeeld, bij Beka in 1121 door de bisschop gesticht (de beide ridders worden niet genoemd) terwijl de eerste formele stichting door een landsheer (die via Mathilde van de keizer in 1122) doorgaans onomstreden is. Men leest bij Beka: *„in den jaer ons Heren m c xxi so stichte dese voerseide bisscop* (Godebald) *een clooster in enen broeclande daert eenlic was, van monicken ende van nonnen tot Oestbroec in die ere Mariën der ewigher maghet ende sunte Laurens des hoghen martelaers."* R. Bruch ed. *Chronographia Johannis de Beke.* Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie nr. 143, (Den Haag 1973) 73. Er is één plaats waar de echtheid van de oorkonde van 1122 (en die van 1125) in twijfel wordt getrokken: M.P. van Buijtenen en A.K. de Meijer, *Westbroeks heiligen in polderperspectief* (Nijmegen 1981) pagina's 14-15.

22 Huyghebaert, 455-456.

23 Uit de (vroege) twaalfde eeuw zijn stichtelijke verhalen bekend over een zeer vrome non Berta en haar tegenvoeter Margaretha die leven onder Ludolf en zijn opvolger Herwold. We kennen ook het verhaal van een monnik die - wat later in de twaalfde eeuw - protesteert tegen de gevreesde achteruitgang der zeden in het klooster. Cf. P.H. Damsté, '*Een oude kloosterkroniek*'. In *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1945-1946) 199 -209. En: J. Van Moolenbroek, *Mirakels Historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders.* (Hilversum 1999) 200.

24 Zie noot 21. Over de betrouwbaarheid van Van Erp: zie ook noot 18 (waar ik al sprak over de opvatting van Meijer, dat 1139 'te vroeg' is omdat het veen toen nog niet droog genoeg was om het klooster te bouwen.) De gedachte aan een voorlopig onderkomen in dit nog woeste gebied is daarom zo vreemd nog niet. Over 1121: ook Buitelaar gaat in zijn dissertatie uit van 'in of kort voor 1122'. A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek.* (Hilversum 1993) 65. Hij baseert zich mede op Dekker, *Kromme Rijngebied.* 174-181.

25 De opvatting van Meijer, dat 1115 het Bilts

beginjaar is, het jaar waarin de 'eerste spade' voor Oostbroek de grond in ging, wordt niet 'aannemelijk' gemaakt door de schrijver en is een gissing. (*Kleine historie*, 12.) Meijers gissing is evenzeer ongefundeerd als die in *Nijhoffs Geschiedenislexicon* (Den Haag/Antwerpen 1981): '[Oostbroek] Bestond reeds vóór 1100' (pag. 435.) Overigens baseert Meijer zich voor de afwijzing van 1113 en de aanname dat abt Ludolf in 1125 naar Oostbroek zou zijn gekomen eveneens op het bovengenoemde onderzoek van Huyghebaert. Huygebaert geeft echter nergens argumenten waarom 1113 als aankomstjaar van Ludolf onmogelijk zou zijn. Tevens verwijst Meijer naar een tweede artikel van Huyghebaert uit 1949 waarin echter niets te vinden is over de oorkonde van 1113 of de aankomst van Ludolf in 1125. (Zie *Kleine historie*, 31 noot 32 en: N.N. Huyghebaert, *Onuitgegeven Bescheiden betreffende de abdijen Gistel en Oostbroek (Utrecht)*. In: *Sacris Erudiri. Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*. II (Brugge/Den Haag, 1949) 307-335.

26 Gezien het voorgaande (zie mijn opmerkingen ter hoogte van en in noot 7) deel ik de mening niet van J. van der Heijden, dat 14 maart 1122 de datum is, waarop we het 'bestuurlijke begin' van De Bilt kunnen stellen. (*Hoe oud is De Bilt?* in: *De Biltse Grift*, december 1996, 2.) Volgens Joost van der Spek, schrijver van *Van Oostbroek tot Westbroek. Het verhaal van de zes dorpen van De Bilt* (De Bilt 2007) sluit het door mij geopperde Bilts beginjaar 1113 goed aan bij het door hem gestelde over de aanvang van Oostbroek tussen 1113 en 1121 (*Van Oostbroek tot Westbroek*, pg. 17 en 17 noot 6 op pg. 154). Ik dank de heer Van der Spek voor zijn positief-kritische opmerkingen. Interessant tenslotte in de discussie over het eerste bestuurlijke begin van De Bilt is de volkomen ongefundeerde vermelding die de gemeente De Bilt in januari 1993 doet, dat Oostbroek rond 1070 zou zijn gesticht. Ik dank oud-wethouder Karel Beesemer voor het ter beschikking stellen van een kopie van het raadsvoorstel 'Beschermd Dorpsgezicht Oude Kern De Bilt' van januari 1993 waarin dit voorkomt. Zo er al sprake is van een klooster te Oostbroek in de elfde eeuw, dan lijkt het jaartal 1085 een betere mogelijkheid. Immers: in dat jaar kreeg het kapittel van de Utrechtse St. Jan het gebied van Achttienhoven van de bisschop ter ontginning in bezit en bestuur. Het lijkt logisch dat omstreeks deze tijd ook voor Westbroek de ontginnings- en bestuursrechten werden vergeven. Men moet bij dit jaar 1085 voor Oostbroek dan wel aannemen, dat Westbroek onder Oostbroek viel, hetgeen onbewezen is. Zie: Van Buijtenen en De Meijer, *Westbroeks Heiligen in polderperspectief*, pp. 18-19.

27 Op de site van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis leest men: „Het kon niet uitblijven, dat in binnen- en buitenland de geschriften van Oppermann en van sommige zijner leerlingen op diplomatisch gebied felle antikritiek teweeg brachten. Zo werd Oppermann bestreden door de beroemde historicus Johan Huizinga op het punt van de onechtheid van de stadsrechten van

Haarlem, Delft en Alkmaar. Oppermanns eigen leerling Brandt keerde zich tegen de zienswijzen van zijn leermeester en verdedigde de echtheid van het charter van bisschop Godebald anno 1127 voor de stad Utrecht." Dit betekent uiteraard niet dat alles wat Oppermann voor vals hield dat niet was. Het betekent wel dat men uiterst voorzichtig moet zijn met het 'onecht' verklaren van het schaarse materiaal dat ons uit de twaalde eeuw resteert, ook dat van Oostbroek.
28 Zoals op de site van het Utrechts Archief, bij Van Buchel, Van Kalveen en Post.

$$$$$

RECTIFICATIE:

In De Biltse Grift van juni 2007 is en artikel van Rob Herber gepubliceerd onder de titel *Bankier, minister, ambassadeur: het veelzijdige leven van mr J.W. Beyen.* Aan het einde van het artikel is onder het kopje *Bronnen* een verwijzing opgenomen naar de internetpagina www.beyen.net/nieu5htm, een onderdeel van de door Laurens Beijen samengestelde familiewebsite Beijen/Beyen. Helaas is in het artikel niet vermeld dat de eerste drie pagina's, die een levensbeschrijving van de oud-minister bevatten, geheel zijn overgenomen van genoemde website. Rob Herber betreurt het ontbreken van die vermelding en biedt de heer Beijen daarvoor zijn verontschuldiging aan.

VAN DE HOOFDREDACTEUR

De meeste lezers van De Biltse Grift – behalve zij die het al wisten – zal het zijn ontgaan dat dit nummer het eerste is dat is verschenen onder de verantwoordelijkheid van een nieuwe hoofdredacteur. Vijf jaar lang heeft Rob Herber deze functie zeer nauwgezet vervuld en nu heeft hij besloten om ermee te stoppen. Steven Hagers heeft het stokje van hem overgenomen.

Binnen de Historische Kring D'Oude School ben ik een nieuw gezicht, maar niet binnen de gemeente De Bilt. Als jongen heb ik – tussen 1967 en 1976 – in Bilthoven gewoond en sinds 2001 ben ik weer woonachtig in de gemeente, nu echter aan de andere kant in De Bilt.

Gaat er veel veranderen aan De Biltse Grift? Zoals u hebt kunnen constateren is er dit nummer aan het vertrouwde voorkomen nog niets veranderd. Wat mij betreft blijft dat voorlopig ook zo, maar ik wil wel graag weten wat u van het blad vindt en vooral wat u ervan verwacht. Om daar achter te komen, zal aan het komende nummer een enquête worden toegevoegd.

Ik hoop in ieder geval dat u *De Biltse Grift* met even veel plezier – en liefst zelfs nog meer – zult blijven lezen als voorheen.